

Yazan: Yavuz Akpınar

TURAN, HÜSEYİNZADE ALİ

(1864-1940)

Türk düşüncesinin önde gelen temsilcilerinden, bilim adamı, şair, ressam.

8 Mart 1864'te Azerbaycan'ın Salyan şehrinde doğdu. Babası Molla Hüseyin Hüseyinzade Gruçma beylerinden Kâzım Hüseyinzade'nin oğlu, annesi Hatice Hanım Kafkasya Şeyhülislamı Ahund Ahmed Hüseyinzade'nin kızıdır.

İlk tahsilini Tiflis Müslüman Mektebi'nde, orta ve lise tahsilini Tiflis Birinci Klasik Gimnaziyası'nda (1875-1885) tamamladıktan sonra Petersburg'ta Fizik-Matematik Fakültesi'nden (1885-1889) mezun oldu. Öğrenciliğinde Doğu Bilimleri Fakültesi'nin derslerini de takip ediyordu. Aile muhitinde Türkiye sevgisiyle yetiştirildiğinden İstanbul'a gelerek Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye girdi (1890). Öğrenciliğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kuran gençlere ilham verdi ve onlar arasında yer aldı. Yüzbaşı rütbesiyle bitirip (10 Temmuz 1311/1895) Haydar Paşa Askerî Hastahanesi'nde Deri ve Frengi Hastalıkları Kliniğinde mütehassıs muavini olarak çalışmaya başladı.

1897 Türk-Yunan Harbi'nde hekim olarak cephede hizmet etti. Harpten sonra aynı anabilim dalında "Muallim muavini" (doçent) olarak Askerî Tıbbiye'ye geçti (1890). Mehmet Ref'i ile birlikte hazırladıkları *Veba ve Mikrobu* (1890) adlı eser yayımlandı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne -kendi ifadesiyle "veliahd şehzadeye"- mensubiyeti sebebiyle polis tarafından arandığı için bir müddet İstanbul'da saklanıp, Azerbaycan'a kaçmaya mecbur oldu (1903).

Bakû'da Rusça yayımlanan Kaspi gazetesini hayırsever milyoner Hacı Zeynelabidin Tağıyev satın alıp avukat Ali Merdan Topçubaşı'yı da mesul müdürlüğüne getirmişti. Hüseyinzade Ali Bey, bu gazetede Azerbaycan ve daha genel olarak da Rusya Müslümanlarının çeşitli problemleri hakkında cemiyeti uyararak, aydınlatan etkili yazılarıyla dikkati çekti.

1904'te Rus-Japon Harbi'nin ortaya çıkardığı fırsattan yararlanmak isteyen Rusya Müslümanlarının aydınları, bölgelerinde heyetler oluşturuyor, bunları Petersburg'a göndererek memleketlerinin problemlerini Rus hükûmetine duyuruyor çeşitli taleplerde bulunuyorlardı. Azerbaycan'da da Hüseyinzade Ali Bey (Salyan temsilcisi olarak), Ahmet Ağayev (Ağaoğlu), Ali Merdan Topçubaşı, Adil Han Ziyathan gibi aydınların öncülüğünde 11

kişilik bir heyet, halk tarafından seçilip Petersburg'a gönderildi. Başvekil Vitte ile görüşen bu heyet halkın taleplerini iletti ve *Hayat* adlı günlük bir gazete çıkarma izni almayı da başardı.

1905-1906 arasında Rusya Türklerinin günlük yayımlanan ilk gazetesi olan *Hayat*'ın (toplam 325 sayı çıkar) sahibi Zeynelabidin Tağıyev, gazetenin mesul müdürü Ali Merdan Topçubaşı, başmuharrirleri ise Hüseyinzade Ali ve Ahmet Ağaoğlu idi. Ağaoğlu 102. sayıdan (1906) sonra gazeteden ayrılınca Hüseyinzade, tek başına gazeteyi yönetti. *Hayat*, Rus aleyhtarı bir siyaset takip ettiği, İslamcılık-Türkçülük yaptığı gerekçesiyle kapatılınca Hüseyinzade, haftalık *Füyuzat* dergisini (38 sayı çıktı) çıkardı. *Hayat* ve *Füyuzat*, sadece Azerbaycan Türklerinin değil bütün Rusya Türklerinin siyaset ve kültür hayatında derin izler bıraktı; Modern fikir ve edebiyat hayatının gelişmesini sağladı; İsmail Gaspiralı'nın önderlik ettiği Türkiye Türkçesini yazı dili olarak kullanma idealini Azerbaycan'da hayata geçirdi; İslam ve Türk dünyasında kardeşlik düşüncelerinin yerleşmesinde, Kafkasya'da Şii-Sünnî çekişmelerinin ortadan kaldırılmasında etkili oldu.

Hüseyinzade, *Füyuzat*'ın da kapatılmasından sonra *İrşad*, *Terakki*, *Hakikat* gibi gazetelerde yazı yazmaya devam etti. Ali Merdan Topçubaşı'nın hapsedilmesi üzerine *Kaspi*'nin başyazarlığına getirildi (1907). Bir yandan da arkadaşlarıyla birlikte Bakû'da tesis etikleri "orta programlı millî" Saadet Mektebi'nde Türkçe dersleri verdi, "ders nazırlığı" yaptı (1908-1910).

II. Meşrutiyet'ten sonra Dr. Baha Şakir ve diğer bazı İttihatçı dostlarının daveti üzerine İstanbul'a döndü (1908), bir müddet İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez-i umumî ve İstanbul merkezi üyeliğinde bulundu. Türk Ocağı'nın ve Türk Yurdu dergisinin kurulmasında büyük emeği geçti. Türkiye'ye ikinci gelişinden sonra yazılarından daha çok sohbetleriyle etkili oldu, tıp konusundaki araştırmalara yöneldi.

Dönüşünden iki yıl sonra bir müsabaka imtihanının kazanarak İstanbul Tıp Fakültesi'nde Deri ve Frengi Hastalıkları Klinik Şefi olarak (28 K. Evvel 1326/1910) göreve başladı. Birkaç yıl sonra "muallim muavini" (doçent) ve "muallim" (1925) oldu. Daha sonra bu sahadaki derslerin "müdürlüğüne" (Profesörlüğe) tayin edildi (4 Mayıs 1341/1926). 24.9.1931'de emekliğe ayrılmasına rağmen 1933 yılı sonunda Darülfünun'un lağvedilmesine kadar ders vermeye devam etti.

Ali Bey, resmî hizmeti yanında Balkan Harbi'nde (1912-1913) ve I. Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Hilal-i Ahmer'de yaralıların ve hastaların tedavisinde gönüllü olarak çalıştı ve bu yıllarda bazı cemiyetlerde faaliyet gösterdi: Kafkas Türkleri Neşr-i Maarif Cemiyeti üyesi (1913), Türk-Macar Dostluk Yurdu Cemiyeti genel merkez üyesi (1916), Maarif Vekâleti

Asar-ı İlmiye ve Milliye Tedkik Cemiyeti üyesi (1916-1917), Meclis-i Ali-yi Sıhhiye üyesi (1916-1917). Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin kurucularındandır (1916).

I. Dünya Harbi'nde Avrupa ülkelerine Türk dünyasının problemlerini duyurmak ve anlatmak üzere gönderilen “Turan Hey’eti”nde yer aldı (1915 sonu-1916 başları). Çeşitli yerlerde konferanslar verip yazılar yayımladılar.

Stokholm’de toplanan Beynelmilel Sosyalist Konferansı’na Prof. Akil Muhtar ve Nesim Muhlis’le birlikte gönderildi (1917). Hollanda-İskandinav Komitesi’ne Türklerin haklarını müdafaa eden bir muhtıra verdiler.

1918’de Kafkasya halkları Maveraya-yı Kafkas Hükûmeti’ni kurmuşlardı. Hariciye Nazırı Halil Paşa, Batum’da Türkiye ile bu hükûmet arasında bir sulh antlaşması yapmaya çalışıyordu. O sıralarda Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu ile birlikte “hususî bir vazife”yle (bazı kaynaklara göre siyasî müşavir olarak) Kafkasya’ya gönderildi. Maveraya-yı Kafkas federasyonun bozulması ve her halkın kendi bağımsızlığını ilan etmesiyle Gence’de bulunan Nuri Paşa’nın yanına gidip Azerbaycan aydınları ile Osmanlı hükûmeti arasındaki görüşmelere katıldılar ve Azerbaycan’ın bir cumhuriyet olarak kurulması işinde hizmet ettiler.

Damat Ferit Paşa hükûmeti zamanında iki defa tutuklanıp aylarca Bekirağa Bölüğü’nde hapis yatmasına rağmen (1919), Malta adasına gönderilmekten tesadüfen kurtuldu.

1926’da Bakû’da toplanan I. Türkoloji Konferansı’na gönderilen Türkiye heyetinde Fuat Köprülü ile yer aldı. Aktif olarak konferansın çalışmalarına katıldı. Bu sırada tuttuğu birkaç defterden ibaret notları henüz tam olarak yayımlanmamıştır. 1926’da adı Mustafa Kemal’e düzenlenen İzmir Suikastı davasına adı karışıp tutuklandıysa da mahkemede berat etti. İstanbul’da toplanan III. Türk Dil Kurumu Kurultayı’nın çalışmalarına katıldı (1936). 17 Mart 1940’ta İstanbul’da vefat etti, Karaca Ahmet Mezarlığı’nda defnedildi.

Eserleri:

Hüseyinzade’nin ilk yazısı, tıp öğrencisi olduğu sırasında yazdığı, Abdullah Cevdet’in Ramazan Bahçesi’nde yayımlanan Ömer Hayyam’la ilgili makaledir. İlk manzum eserleri de Salyanî imzasıyla Malumat dergisinde ve İrtika gazetesinde çıkmıştır. İrtika’da basılan İngiliz şairi Milton’un “Kaybedilmiş Cennet”inden çevirdiği “Körlükten İştika” adlı parçadır.

Tıpla ilgili ilk kitabı Dr. Mehmet Refi ile birlikte yazdıkları Veba ve Mikrobu (1902)’dur. Sifilis hastalığı hakkında Türk Ocağı’nda verdiği konferanslar *Tanin* gazetesinde (15-16 Haziran ve 12-15 Temmuz 1916) yayımlandı, ama, bu hastalık hakkında verdiği ders notlarından ibaret olan tıbbî araştırması basılmadan kaldı. Prof. Kemal Cenap’la birlikte

hazırladıkları ve yazarın ifadesine göre “basılmak üzere olan” “Ansiklopedik Tıp Lügati” de yayımlanamamış ve tamamlanamamıştır.

Bir gazeteci ve fikir adamı olarak ilk yazısı, A(yın). Turanî imzasıyla Mısır’da çıkan *Türk* gazetesinde Yusuf Akçura’nın Üç Tarzı Siyaset makalesi hakkında yazdığı “Mektub-i Mahsus”tur (24 Teşrin-i Sani 1904, Sayı: 56).

Çehov’dan uyarladığı Abd-ı Gılaf ve Mahfaza adlı eseri istibdat dönemi İstanbul hayatını anlatır (Bakû, 1906). Hayat ve Füyuzat’ta, diğer Azerbaycan gazetelerinde yazdığı makaleler arasında özellikle “Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir” (Hayat, 8 tefrika, 1905), ve Siyaset-i Fûruset (İrşad, Terakki ve Hakikat gazetelerinde tefrika edildi, 1908) Türk tarihi ve medeniyeti hakkında en tanınmış eserleri arasında yer alır.

F. Schiller’den yaptığı manzum çeviri *Kefalet yahut Vefakâr Dostlar* (İstanbul, 1923), 1926’da Bakû’da iken verdiği bir konferansın metni olan *Garbın İki Destanında Türk* (Bakû, 1926)’ün içinde kendisinin Avrupalı şairlerden çevirdiği manzum kısımlar da bulunmaktadır. Uzun yıllar üzerinde çalıştığı Goethe’nin Faust adlı eserinin manzum tercümesinin bir kısmını bastırabildi (İstanbul, 1932). Adam Smith’in *Servet-i Milel* adlı eserini Maarif Vekâleti için çevirmiş, Latin harflerinin kabulü üzerine kitap matbaada iken basılmamıştır. Elyazması arşivindedir.

Şiirlerini ve şiir çevirilerini *Ebedî Güzellik* adlı bir kitapta topladı. Bir deftere yazılmış olan bu eseri de arşivinde bulunmaktadır.

Hayatı ve eserleri hakkında son zamanlarda Türkiye’de ve Azerbaycan’da bazı lisans ve yüksek tezleri yapılmışsa da henüz neşredilen olmamıştır. Hüseyinzade’nin arşivine dayanan ayrıntılı bir araştırmayı Prof. Ali Haydar Bayat yayımladı: *Hüseyinzade Ali Bey* (Ankara, 2. bs., 1998). Azerbaycan’da da Ofeliya Bayramlı çeşitli eserlerini ve yazılarını derleyerek birkaç kitap hâlinde ayrı ayrı bastırdıktan sonra iki cilt hâlinde daha mükemmel bir şekilde neşretti: *Eli Bey Hüseyinzade, Seçilmiş Eserleri* (Bakû, 2008).

Hüseyinzade’nin arşivi kızı Feyzaver Alpsar tarafından Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Arşivine bağışlanmıştır.

Kaynaklar: (kronolojik sıra ile)

Azer Turan, Eli Bey Hüseyinzade, Moskva, 2008 (Azerbaycan Türkçesiyle).

Eli Bey Hüseyinzade, Seçilmiş Eserleri, II c., Tertip eden: Ofeliya Bayramlı, Bakı, 2008, I. c., 578+2 s. ; II. c., 495+1 s.

Hilmi Ziya Ülken, “Hüseyinzade Ali”, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, 2 c., Konya, 1966, I. c., s. 425-439.

- Hilmi Ziya Ülken, “Türkçülüğün ve Türk Sosyalizminin Babası Ali Turan”, Yeni İnsan, I. Makale: Aralık 1969, Sayı: 84, s. 6-11, 21-28; II. Makale: Ocak 1970, Sayı: 85, s. 6-11, 21-25.
- Hüseyinzade Ali, “Biyografik Muhtasar Malumat” [Otobiyografi], Latin harfli elyazma yazılış tarihi: Şubat 1935, 8 varak. (Şiirlerini topladığı defterin baş kısmında. Hüseyinzade Ali Turan Arşivi)
- Hüseyinzade Ali, “Tercüme-i Hâl Varakası” [Otobiyografi], Arap harfli elyazma, yazılış tarihi: 23 Ramazan 1329 / 4 Eylül 1327 [1911], 3 varak. (Hüseyinzade Ali Turan Arşivi)
- İlham Habibullayev, Hüseyinzade Ali be (Turan) Hayatı ve Fikirleri, İstanbul, 2001 (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anadilim Dalı basılmamış yüksek lisans tezi).
- İnci Enginün, “Turan, Hüseyin Ali”, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 8. c., İstanbul, Dergah Yayınları, 1998, s. 384-385.
- İsmet Ergin, Ali Bey Hüseyinzade'nin Hayatı, Eserleri ile Füyuzat dergisi ve Hayat gazetesindeki bir kısım makaleleri, İstanbul Üniversitesi, 1970 (Mezuniyet tezi).
- Saadettin Nüzhet Ergun, “Ali Turan”, Türk Şairleri, 2. c., s.475-482.
- (Saide Santur? Kızı), “Ali Hüseyinzade (Ali Turan) 1864-1940. Türk Düşünürü, Yazar”, Arap harfli elyazma, 14+1 s. (Hüseyinzade Ali Turan Arşivi).
- Yusuf Akçura, “Hüseyinzade Ali Bey”, *Türk Yurdu*, I. tefrika, 2 Nisan 1331/14 Nisan 1915, 8. c., Sayı: 81, s. 2550-2556; II. tefrika, 23 Nisan 1331, Sayı: 82, s. 2566-2570; III. tefrika, 7 Mayıs 1331, Sayı: 83, s. 2581-2585. Makalenin latin harfleriyle baskısı: Hazırlayan: Sabahatin Çağın, *Kardaş Edebiyatlar*, Temmuz-Eylül 1992, Sayı: 23, s. 32-44.